

УДК 347.91/95(477)

Р.О. ГАВРІК, канд. юрид. наук, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького

ВЛАСТИВОСТІ СУДОВИХ ПОСТАНОВ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ, УХВАЛЕНИХ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ, ЩО НАБРАЛИ ЗАКОННОЇ СИЛИ

Ключові слова: законна сила, постанова Верховного Суду України, виключність, загальнообов'язковість

Ухвалене рішення суду у цивільній справі після закінчення встановленого процесуального строку для його апеляційного або іншого оскарження з мотивів необґрунтованості рішення суду набирає законної сили, тобто стає стабільним, остаточно врегульовує правовідносини між учасниками судового розгляду, не підлягає зміні або запереченню з боку будь-яких суб'єктів, у тому числі суду. Таке рішення може бути скасоване судом лише з мотивів його незаконності, а також у разі нововиявлених обставин. Однак, в судовій практиці трапляються випадки, коли суд, ухвалюючи судові рішення застосовує правильну норму матеріального права, але щодо подібних відносин в іншій цивільній справі цю норму було застосовано іншим чином (тобто має місце не неправильне, а неоднакове застосування норм матеріального права). Часті випадки також, коли щодо судових рішень, ухвалених в Україні Європейський суд з прав людини ухвалює рішення, яким визнає, що ними порушуються вимоги Конвенції про захист прав та основних свобод, хоча і не ставиться під сумнів відповідність цих рішень нормам діючого в Україні законодавства. В таких випадках можливе скасування таких рішень Верховним Судом України шляхом прийняття відповідної постанови.

Тематика юридичних особливостей рішень Верховного Суду України не нова, а перегляд

судових рішень з мотивів неоднакового застосування норм матеріального права або визнання судового рішення таким, що порушує міжнародні зобов'язання України, був передбачений і раніше, однак назву «перегляд рішення за винятковими обставинами». Зазначеній тематиці був присвячений ряд наукових публікацій, дисертацій та монографій таких вчених, як І.В. Андронов, С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, О.В. Дем'янова, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, О.М. Шиманович, М.Й. Штефан та інші.

У 2010 р. до Цивільного процесуального кодексу України, у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій та статус судів» були внесені зміни, якими було змінено назву такого перегляду «перегляд судових рішень Верховним Судом України» та змінено порядок такого перегляду. На жаль, юридичні властивості рішень Верховного Суду України, що ухвалюються при перегляді судових рішень інших судових органів досліджувалися лише в контексті статусу Верховного Суду України як органу касаційної інстанції, який він втратив у 2010 р. Тому важливо буде дослідити, яким чином відбулася зміна юридичних властивостей рішень Верховного Суду України у цивільних справах. Звідси, метою цієї наукової статті є визначення юридичних властивостей постанов Верховного Суду України у цивільних справах, що набрали законної сили.

Питання про законну силу судових рішень Верховного Суду України Цивільний процесуальний кодекс України після внесення до нього змін Законом України «Про судоустрій та статус судів» не врегульовує і поняття «законна сила» не використовує.

У той же час Цивільний процесуальний кодекс України використовує поняття «остаточність» щодо постанов Верховного Суду України. Стаття 360³ Цивільний процесуальний кодекс України встановлює, що постанова Верховного Суду України є остаточною і її можна оскаржити лише з тих мотивів, щодо яких може переглядати рішення Верховний Суд України

Поняття «остаточна постанова» у цьому випадку означає те, що рішення, які ухвалюються Верховним Судом України, є незмінними та неспростовними, оскільки можуть бути змінені Верховним Судом України лише з виняткових підстав, встановлених п.2 ч.1 ст.355 Цивільного процесуального кодексу України.

Питання про те, чи має право особа, яка зверталася до Верховного Суду України із заявою про перегляд судових рішень, звернутися до нього повторно після постановлення судової ухвали про відмову у задоволенні такої заяви Цивільний процесуальний кодекс не врегульовує. Цивільний процесуальний кодекс України встановлює лише правові наслідки ухвалення рішення про задоволення заяви – рішення суду, що оскаржується, скасовується. При цьому передбачено, що справа направляється на новий розгляд до суду касаційної інстанції.

Вважаємо, що таку прогалину у Цивільному процесуальному кодексі України можна вирішити наступним чином. У зв'язку з тим, що відповідно до ст.355 Цивільного процесуального кодексу України Верховний Суд України переглядає судові рішення суду касаційної інстанції та (у зв'язку із ухваленням рішення Європейського суду з прав людини) першої та апеляційної інстанції, що вже набрали законної сили, постанови Верховного Суду України, якими такі рішення скасовуються, за аналогією, за якою вирішується питання про законну силу судових рішень судів апеляційної інстанції, також повинні набирати законної сили, принаймні в частині визнання відповідних рішень незаконними.

У цій частині доцільно, щоб рішення Верховного Суду України було остаточним як для суду, так і для сторін та третіх осіб, а факт незаконності скасованого рішення та підстави для такої незаконності були преюдиційними, оскільки надалі на підставі скасованого рішення заінтересовані особи зможуть домогтися скасування або зміни рішень, які ухвалено на основі фактів та обставин, встановлених вже скасованим рішенням.

У зв'язку з цим, пропонуємо закріпити в Цивільному процесуальному кодексі України включність постанов, що їх ухвалює Верховний Суд України, і використати термін «набання законної сили» не тільки щодо рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанції, а й щодо постанов Верховного Суду України.

Ще одним важливим питанням, що виникає у зв'язку з останніми змінами в Цивільний процесуальний кодекс України, внесеними Законом України «Про судоустрій та статус суддів», є питання про обов'язковість постанов Верховного Суду України, точніше, про їх загальнообов'язковість.

Відповідно до ст.360⁷ Цивільного процесуального кодексу України рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішенням Верховного Суду України.

Частина 2 цієї статті встановлює, що невиконання судових рішень Верховного Суду України тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Правда, поки не зрозуміло, про яку відповідальність йде мова – про ту, яка вже є і передбачена, наприклад, статті 375, 382 Кримінального кодексу України, або законодавець надалі введе відповідальність саме за ігнорування суб'єктами владних повноважень і судом правових позицій, сформульованих Верховним Судом України за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення за мотивами неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих же норм матеріального права у подібних правовідносинах. Сподіваємося, що для забезпечення життєздатності зазначених правових норм законодавець все ж згодом обере другий варіант.

Таким чином, вперше на законодавчому рівні закріплено положення про обов'язковість постанов Верховного Суду України не тільки для осіб, які брали участь у справі, а й суб'єктів владних повноважень і судів, які застосовують відповідний правовий акт, щодо якого прийнята постанова або розглядають справи, аналогічні вирішеній Верховним Судом України.

Раніше щодо місця постанов Верховного Суду України в юридичній доктрині тривали дискусії, чи вважати їх джерелом права, чи ні, однак стосувались ці дискусії не постанов Верховного Суду України при перегляді ним рішень судів в касаційному порядку, а постанов Пленуму Верховного Суду України з питань узагальнення судової практики.

Невизначеність зумовлювалась тим, що до 21.06.2001 р. в абз.3 ч.1 ст.40 Закону України «Про судоустрій» було передбачено, що Верховний Суд України вивчає і узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає керівні роз'яснення судам у питаннях застосування республіканського законодавства, що виникають при розгляді судових справ. Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України є обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують закон, щодо якого дано роз'яснення. Подібну правову природу мали постанови Пленуму Верховного Суду України і в радянський час.

У подальшому це правило було виключено в результаті проведення так званої малої судової реформи Законом від 21.06.2001 р. № 2331-III «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України». У новому Законі України «Про судоустрій», ухваленому в 2002 р., питання про юридичну природу постанов Верховного Суду України не врегульовано. Стаття 55 Закону України «Про судоустрій» встановлювала, що Пленум Верховного Суду України з питань своєї діяльності приймає постанови, а секретар Пленуму Верховного Суду України контролює їх виконання.

У зв'язку із цим велика кількість вчених-процесуалістів вказують, що необхідно вважати постанови Пленуму Верховного Суду

України джерелами права [1; 2, с.72–75; 3, с.78–81; 4, с.28; 5; 6, с.3; 7, с.94; 8, с.23–27; 9, с.16–19]. Дослідники також стверджують, не зважаючи на те, що постанови Пленуму Верховного Суду України не можна законодавчо визнати джерелами права у зв'язку із невідомістю романо-германською правовою системою прецедентного права, хоча вони фактично є такими [10–12].

Визнання постанов найвищого органу судової влади як джерел права отримало правове втілення в законодавстві Республіки Казахстан. Так ст.4 Конституції Республіки Казахстан відносить до джерел законодавства Республіки Казахстан і нормативні постанови Верховного Суду цієї країни, які ухвалюються відповідно до Конституції Республіки Казахстан та нормативно-правових актів і містять роз'яснення судам з питань застосування законодавства, формулюють певні правила поведінки суб'єктів в сфері судочинства [13]. Хоча фактично цими нормативними постановами здійснюється лише роз'яснення нормативно-правових актів, однак у випадку прогалин у процедурі застосування певної норми, Верховний Суд Республіки Казахстан може встановити такий порядок, застосувавши аналогію або напрацювання судової практики, тобто цим самим суд здійснює правотворчість. Ці нормативні постанови є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень Республіки Казахстан та громадян.

У той же час статус нормативних мають лише постанови Верховного Суду Республіки Казахстан, що прийняті не у зв'язку із розглядом конкретної справи (перегляду рішення суду судом касаційної інстанції або за винятковими обставинами), а саме з метою узагальнення судової практики.

Стаття 360⁷ Цивільного процесуального кодексу України наділяє загальнообов'язковістю саме постанови, що прийняті Верховним Судом України при перегляді судових рішень, в яких визначено склад осіб, які беруть участь у справі, та правовідносини, щодо яких ухвалено рішення, що його переглядає Верховний Суд України.

Зазначена норма виходить із тези про загальнообов'язковість судових рішень, передбаченої ст.14 Цивільного процесуального кодексу України. В той же час, фактично рішенням судів першої, апеляційної та касаційної інстанції загальнообов'язковість не притаманна, зважаючи на те, що ці рішення є результатом вирішення конкретної справи з визначеними учасниками, на яких надалі і поширюється законна сила рішення суду. Поширення рішення суду на інших осіб, зокрема наділення осіб певними правами та обов'язками, є виключним і допускається лише у випадках ухвалення рішень про визнання та перетворювальних (конститутивних) рішень, в яких не завжди можна визначити вичерпний перелік осіб, на права та обов'язки яких може вплинути ухвалене рішення суду.

Однак перегляд ухвалених судами інших інстанцій рішень Верховним Судом України має певну специфіку – він здійснюється лише з мотивів неоднакового застосування норм матеріального права або у випадку порушення міжнародних зобов'язань, взятих на себе Україною, що встановлене міжнародною судовою установою.

При цьому, суди в силу «переконливого прецеденту» ухвалюють свої рішення відповідно до практик вирішення відповідних спорів Верховним Судом України та його правових позицій. Справді, кожний суддя, якому відома правова позиція вищої судової інстанції з того чи іншого питання, не може не приймати її до уваги, як з огляду на авторитетність вищої судової інстанції, так на можливе оскарження та скасування його рішення. Водночас ситуація, за якої суддя, наприклад, першої інстанції, не погоджуючись з позицією Верховного Суду України, приймає своє рішення всупереч цій позиції, ризикуючи подальшим скасуванням свого рішення, є нормальною, такою, що відповідає Конституції і, більше того, є необхідною. Без цього судова практика не зможе нормально розвиватись [12, с.357].

Якщо ж суддя, погоджуючись з правовою позицією Верховного Суду України, приймає своє рішення у відповідності до такої позиції,

то він робить це не через обов'язковість рішення Верховного Суду України, а тому, що така правова позиція, на думку судді, базується на законі [12, с.357].

Останні зміни в Цивільний процесуальний кодекс України змінили мотивацію суддів. Відтепер вони зобов'язані ухвалювати свої рішення відповідно до прийнятих постанов Верховного Суду України. Тобто, надалі усі рішення, що ухвалюються з правовідносин, подібним до тих, щодо яких Верховний Суд України прийняв постанову, зобов'язані застосувати саме ту норму права, яку застосовував Верховний Суд України при ухваленні постанови.

У зв'язку з цим, слід зазначити, що такі постанови вже не будуть обов'язковими в сенсі поширення їх тільки на суд, який ухвалив рішення, та осіб, які брали участь у справі. Справді, законна сила постанов Верховного Суду України поширюватиметься на цих осіб в тому ж сенсі, що і законна сила рішень судів першої та апеляційної інстанції. Ці особи не мають права оскаржити прийняту постанову по суті, подавати заяву про її скасування (Верховний Суд України має право скасувати свою постанову лише у випадку визнання її такою, що порушує міжнародні зобов'язання України, міжнародною судовою установою), а також оспорювати встановлені нею факти та обставини. Таким чином, прийнята Верховним Судом України постанова є остаточною для цих осіб. Ці ж особи зобов'язані визнавати факт неправильного застосування судом норм матеріального права та не мають права його оспорювати.

У той же час скасування рішення суду касаційної інстанції з мотивів неоднакового застосування норм матеріального права не вплине на визначеність у правах, обов'язках та правовідносинах, що настала в момент набрання рішенням суду першої або апеляційної інстанції законної сили, якщо такі рішення не скасував суд касаційної інстанції. Це обґрунтовується тим, що суд касаційної інстанції при новому розгляді справи перевірятиме рішення суду тільки на його законність.

У випадку, якщо скасування рішення суду здійснюється з мотивів порушення ним міжнародних зобов'язань України, можливе направлення справи на новий розгляд і повторне вирішення справи по суті. У такому випадку правові наслідки законної сили, зокрема визначеність у правах, обов'язках та правовідносинах між сторонами, а також здатність рішення до реалізації, зникнуть, і сторони матимуть право оскаржувати раніше встановлені судом факти та обставини, які вже не будуть преюдиційними.

Таким чином, суб'єктивні межі законної сили постанов Верховного Суду України, прийнятих у зв'язку із неоднаковим застосуванням норм матеріального права, чітко не визначені і означають поширення законної сили таких постанов на усі суди та усіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності норму права, визначену у постанові Верховного Суду України.

Виняток становлять постанови Верховного Суду України, якими у задоволенні заяви особи було відмовлено. Такі постанови є обов'язковими тільки для особи заявника у частині визнання відсутності неоднакового застосування норм матеріального права.

Постанови Верховного Суду України, прийняті у зв'язку із визнанням міжнародною судовою установою порушень міжнародних зобов'язань України не є загальнообов'язковими, їх законна сила поширюється тільки на тих осіб, на яких поширювалась законна сила оскарженого рішення.

На основі проведеного дослідження приходимо до наступних висновків:

1. Постанови, ухвалені Верховним Судом України, що набрали законної сили мають ті ж властивості, що й рішення інших судів – незмінність, неспростовність, виключність та обов'язковість.

2. У зв'язку із законодавчим невизначенням наслідків набрання законної сили постановами Верховного Суду України, пропонується її закріпити. Постанови Верховного Суду України, прийняті у зв'язку із неоднаковим застосуванням норм матеріального

права, є загальнообов'язковими, а суб'єктивні межі її законної сили не є чітко визначеними і означають поширення законної сили таких постанов на усі суди та усіх осіб, до правовідносин яких потрібно застосовувати відповідну норму права, визначену у постанові Верховного Суду України. Виняток становлять постанови Верховного Суду України, якими у задоволенні заяви особи було відмовлено. Такі постанови є обов'язковими тільки для особи заявника у частині визнання відсутності неоднакового застосування норм матеріального права.

3. Постанови Верховного Суду України, прийняті у зв'язку із неоднаковим застосуванням норм матеріального права, є загальнообов'язковими. Однак суб'єктивні межі їх законної сили не є чітко визначеними, відтак законна сила таких постанов поширюється на усі суди та усіх осіб, до правовідносин яких повинна бути застосована відповідна норма права, визначена у постанові Верховного Суду України. Виняток становлять постанови Верховного Суду України, якими у задоволенні заяви особи було відмовлено. Такі постанови обов'язкові тільки для заявника у частині визнання відсутності неоднакового застосування норм матеріального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляневич В. Прецедентность судебной практики: некоторые аспекты постановки проблемы / В. Беляневич // Юридическая практика. – 2004. – № 29 (343).

2. Дрішлюк А. І. Про визначення місця судового прецеденту в системі джерел цивільного права України / А. І. Дрішлюк // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 72–75.

3. Кирилюк Д. Чи визнається в Україні судовий прецедент? / Д. Кирилюк // Юридичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 78–81.

4. Кухнюк Д. В. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду України як засіб забезпечення однакового застосування законодавства судами України / Д. В. Кухнюк // Вісник Вер-

ховного Суду України. – 2006. – № 12. – С. 26–30.

5. Луспеник Д. Является ли разъяснение Пленума Верховного Суда источником права (в контексте роли и значения судебной практики)? / Д. Луспеник // Юридическая практика. – 2004. – № 23 (337).

6. Прокопенко В. І. Чи є постанови Пленуму Верховного Суду України джерелом права? / В. І. Прокопенко // Юридичний вісник України. – 2001. – № 4. – С. 3.

7. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України / Д. Ю. Хорошковська // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 26: Юридичні науки. – С. 91–94.

8. Шевчук П. І. Апеляційне та касаційне оскарження судових рішень : науково-практичний коментар / П. І. Шевчук. – К. : МАУП, 2002. – 96 с.

9. Шевчук С. В. Нормативність актів судод-

вої влади: від правоположення до правової позиції / С. В. Шевчук // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 9. – С. 23–27.

10. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 400 с.

11. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира : учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 394 с.

12. Попов Ю. Ю. Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Попов // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 351–363. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010_3/10pjstup.pdf.

13. Мами К. О юридической природе постановлений Верховного Суда Республики Казахстан / К. Мами, Ж. Баишев // Юрист. – 2004. – № 5.

Гаврік Р. О. Властивості судових постанов Верховного Суду України, ухвалених у цивільних справах, що набрали законної сили / Р. О. Гаврік // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 161–166 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13gronzc.pdf>

Здійснено дослідження юридичних властивостей постанов Верховного Суду України, ухвалених у цивільних справах, що набрали законної сили у світлі сучасного правового статусу Верховного Суду України як судового органу, що здійснює перегляд судових рішень виключно з підстав, передбачених ст.355 Цивільного процесуального кодексу України.

Гаврик Р.А. Свойства судебных постановлений Верховного Суда Украины, принятых по гражданским делам, вступивших в законную силу

Проведено исследование юридических свойств постановлений Верховного Суда Украины, принятых по гражданским делам, вступивших в законную силу в свете современного правового статуса Верховного Суда Украины как судебного органа, осуществляющего пересмотр судебных решений исключительно по основаниям, предусмотренным ст.355 Гражданского процессуального кодекса Украины.

Gavrik R.O. Properties of the Judicial Rulings of the Supreme Court of Ukraine, Adopted in Civil Cases, which Entered Into the Legal Validity

The research of legal properties of the judicial rulings of the Supreme Court of Ukraine, adopted in civil cases, which entered into the legal validity force in view of the present legal status of the Supreme Court of Ukraine as a judicial body that realized the retrial of judgments according to Clause 355 Code of civil procedure of Ukraine.